

НАРОДНІ ЗВИЧАЇ НА ЯРМАРКАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюються народні звичаї та розважальні дії, які проводилися на ярмарках України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: звичаї, розваги, ярмарок, торгівельна діяльність, купівля-продаж, обмін.

Здобуття Україною незалежності стало фактором усвідомлення українцями здобутків власної культури як національного надбання. Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства вивчення етнічної історії українського народу є актуальним питанням. Поглиблене дослідження традиційної культури як важливої складової побуту українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набуває особливого значення. На сьогодні серед досліджуваних наукових проблем недостатньо приділено уваги вивченню ярмаркування як яскравому ілюстратору духовної культури та звичаїв українського народу. Головним призначенням традиційного українського ярмарку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було надання можливості та створення умов для проведення купівлі-продажу товарів, задовольняючи матеріальні потреби сільського та міського населення. У зв'язку з цим ярмарок був місцем вияву різноманітних форм звичаєвої культури народу, пов'язаної перш за все з торгівельною діяльністю. Традиції супроводжували угоди купівлі-продажу чи обміну різних товарів. Поряд з цими торговими церемоніями на ярмарках проявлялися й інші, які безпосередньо не стосувалися торгівельного процесу. Розкриття саме цих розважальних та ігрових форм народної звичаєвості є завданням даної статті.

Частково ярмаркові звичаї досліджувалися А.Данильченком¹, який зосередив свою увагу на вивченні народних юридичних звичаїв у Подільській губернії (зокрема, звичаїв купівлі-продажу худоби на ярмарках Літинського повіту), А.Лоначевським² та О.Левицьким³, які описали молодіжні гуляння на ярмарку поблизу м. Лубни Полтавської губернії, М.Сумцовим⁴ – дослідником правил, повір'їв та звичаїв, пов'язаних з купівлею на ярмарку коня. У дослідженнях Г.Калашникової та А.Калашникової⁵, В.Мілорадовича⁶ висвітлені ярмаркові ритуали під час придбання худоби у Харківській та Полтавській губерніях. Науковий доробок О.Пошивайла⁷ розкриває традиції купівлі-продажу гончарних виробів на ярмарках Лівобережної України. У праці О.Іванівської⁸ цінним є висвітлення обрядових дій, що супроводжували укладення угоди купівлі-продажу.

Матеріал, що стосується традицій ярмаркування у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., осів на сторінках таких періодичних видань, як "Подольские епархиальные ведомости", "Киевская старина", "Сборник Харьковского историко-филологического общества", "Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества", в яких опубліковані замітки вчених-етнографів про ярмаркові звичаї, спостереження очевидців і безпосередніх учасників ярмарків. Також джерелами даної статті є матеріали фондів Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки України ім. В.Вернадського, зокрема архіву Ю.Кримського (Ф.36), який вміщує у собі записи народних оповідань про події, пов'язані з ярмаркуванням, зібрані кореспондентами-збирачами, істориками та етнографами.

Найбільш яскраво народні звичаї простежувалися при купівлі-продажі худоби, яка була важливою категорією товарів на ярмарку. Виокремлюючи особливості купівлі-продажу худоби на правобережних та лівобережних ярмарках України, визначальними постають узагальненні спільні риси їх поетапності та складових елементів. Після визначення остаточної ціни на худобу,

що продавалася, покупець та продавець били один одного по руці, і перехрестившись, проговорювали молитву такого характеру: "Господи поможи! Дай, Боже, щоб я поблагодарив тебе за воли, а ти мене за гроші" або ж "Щоб продавцеві Бог дав щастя із грошей, а покупцеві із худоби". Характерним при купівлі худоби було те, що покупець завжди брав худобу у продавця з вуздечкою (купуючи коня) або з налигачем (купуючи вола чи корову). Передаючи коня чи вола покупцю, продавець брав повід вуздечки чи налигача через полу свого кожуха чи свити і вручав його покупцеві, який таким же чином приймав його. В народі вважалося, що продавець, разом з проданою худобою, передавав покупцеві і щастя, тому, тримаючись за полу кожуха чи свити, частину щастя він все ж таки залишав і собі. Через полу, продавець отримував і гроші за продану худобу. Ознакою підтвердження вдалого завершення торгівельної угоди купівлі-продажу худоби було виставлення могоричу, розпивання якого остаточно скріплювало усі умови торгової домовленості. Ці дії виконували очисну функцію, і цим самим освячували акт переходу чужої власності⁹. Звичай купівлі коней, волів, корів передбачав наявність при цьому свідка, який мав підтвердити законність проведення збуту худоби¹⁰.

Порівнюючи звичаї купівлі худоби, що побутували у інших народів світу, М.Сумцовим було виділено загальні риси, які були характерні для багатьох національностей. Так, у персів, кельтів, німців угоди про купівлю-продаж худоби скріплювалися рукобиттям, без чого порушення угоди не так суворо переслідувалося. Першопочатки звичаю передачі купленого через полу господаря закладені у прагненні зберегти торгівельну таємницю. Так, перси і мідяни, взявшись за руки і накривши їх із-за обережності полою, перемовлялися умовними знаками: витягнутий палець означав цифру 10, зігнутий – 5, кінець пальця – 1, кисть руки – 100, зігнута кисть – 1000. У римлян продаж коней та биків відбувався урочисто у присутності свідків. У німецькому звичаєвому праві могорич засвідчував укладання і завершення угоди. У поляків-мазурів залишок вина виливали через голову, щоб куплене пішло лише на користь. Схожі звичаї пов'язані з купівлею корови у поляків інших регіонів: купуючи корову у неї символічно кидали землю та грошима¹¹.

Не лише при продажі худоби дотримувалися певних звичаїв, а й інші товари продавалися через виконання подібних обрядодій. Так, укладання торгової угоди щодо купівлі "кожевниками" на ярмарку шкур тварин, здійснювалися з виконанням наступних дій: промовляння учасниками торгу молитви, просячи благословення на успішне проведення торгової справи; рукобиття під час торгу при встановленні остаточної ціни та намаганні покупця її знизити; виставлення могоричу в знак скріплення угоди¹². Продаючи чоботи у містечку Опішному Полтавської губернії, продавець та покупець також вдарили один одного по руках і відправлялися розпивати могорич (одразу після здійснення покупки або ж по закінченню ярмарку)¹³.

Реміснича продукція також збувалася при виконанні звичаїв "рукостискання" та "розбивання рук" сторонньою людиною. Побутування цього звичаю пояснювалося тим, що купуючи виріб безпосередньо у майстра разом з переданою річчю передавалася енергетика майстра. Народ вірив у те, що ремісник міг вплинути на якість та придатність виробу у новому господарстві. Тому саме виконання цих обрядодій розривало зв'язок майстра зі своїм виробом і новий господар отримував усі права на володіння ним¹⁴.

На Звенигородщині у Київській губернії, продавши курку, продавець виривав з неї пір'їну і ховав за пазуху, щоб користь не перейшла до того, до кого переходила птиця¹⁵.

У XVIII – XIX ст. на ярмарках України поряд з розрахунками грошима існувала ще й давня форма безгрошового обміну (мінба, "мена"). "Мінова" торгівля є початковою формою торгівлі, яка має давнє історичне коріння. Про поширення мінбаби у XVIII ст. на Слобожанщині згадує у своїй праці російський вчений В.Зуєв. Усі привезені на ярмарок товари, як місцевого виробництва так і привезених з закордону, у XVIII ст. купували мінним способом, лише за вино та сіль розраховувалися готівкою¹⁶. Одиницею виміру вартості товару були снопи пшениці або жита. За певну кількість снопів купували іноземні товари. Ця давня обмінна форма торгівлі і в XIX ст. знаходить місце для свого поширення та побутування. За вказаними відомостями М.Сімашкевича¹⁷, український народ не полишив звичне рахування дзвінкої монети на копи (копа вмещувала у собі 60 снопів хліба; копа – 60 грошей чи 2 злотих (30 коп.). На думку дослідника саме у цьому сенсі слід розуміти відоме прислів'я про копи: "Як маєш сто кіп, то будеш піп". Копа як грошова одиниця, яка зустрічається в обігу селянина XIX ст., згадується і у замітці М.Сумцова¹⁸.

Факт розвитку у XIX ст. обмінної торгівлі у Печеніжській волості Волчанського повіту Харківської губернії був зафіксований І. Шаровкіним¹⁹. Вона надзвичайно широко побутувала у цій місцевості. На той час не було такого селянина, який би не міняв чого-небудь²⁰. В. Милорадович, описуючи "підторжжя", яке проводилося з вечора напередодні самого ярмарку, зазначає про те, що під час невеличкої торгівлі, торговці проводили і обмін товарами: селянки брали для себе миски, покришки, сірники та інший дрібний господарчий товар, а в обмін на це віддавали домашні харчові продукти (хліб, книші, пироги, пиріжки з ягодами, сало; сметану, ягоди та овочі). Таким чином, торговці взамін виробів мали можливість поповнити свої харчові запаси²¹. Це був своєрідний натуральний обмін, поширення якого у кінці XIX ст. пояснюється бідністю більшості селян, які не могли розраховуватися грошима. Злиденне становище селян – наслідок відсталих та нерозвинених форм господарства, які залишилися від кріпосницької системи господарювання (відробіткова система, поміщицьке землеволодіння, нерозмежованість землекористування тощо)²². М. Сімашкевич також зазначає, що обмін товарами був звичним способом торгівлі для українського селянина у Подільській губернії, який завжди з більшим бажанням розраховувався "натурою", ніж грошима, через те, як зазначалося вище, що грошей йому бракувало²³. Інколи міняли тому, що річ просто не подобалася або не "пішла до двору", або "домовий не злюбив"²⁴. На ярмарках серед народних висловів був поширений – "іти міньки", що означало здійснення торгових оборотів обмінним способом, який з давнини ввійшов у їхній побут і вважався невдалим способом товарного обігу. Підтвердженням цієї думки є такі прислів'я: "Виміняв шило на швайку", "Проміняв шило на мило", "Проміняв бика на індика", "Виміняв ремінець на личко", "Виміняв сліпий у глухого дзеркало на цимбали!", "Міняй, свате, сліпу кобилу на носату", "Проміняв шило на мотовило", "Міна буває на двоє: або виміняв, або проміняв" та ін²⁵. Отже, ці прислів'я свідчать, що обмін робився більше з необхідності і не схвалювався людьми, як форма торгівлі. Інші народні прислів'я підтверджують думку, що обмін не завжди був справедливим та вигідним, і часто грозив, хоч і невеликим, розоренням: "Хто міняє, той не має", "Міняйло без штанів ходить", "Хто часто міняє, той без штанів ганяє"²⁶. Саме про такий результат невігідного обміну розповідається у народному оповіданні, записаному на початку XIX ст. Український селянин, виїхавши на ярмарок з парою волів, щоб обміняти їх на воза, так захопився обміном на інші товари, що в результаті повернувся додому з одним гамаком²⁷.

Обмін худобою (кіньми, коровами, волами, свинями та вівцями), який відбувався на ярмарку, проходив без усяких умовних формальностей і додаткової підготовки, інколи між особами, які випадково зустрілися на ярмарку. Якщо обмін був рівним або рівнозначним за вартістю товару, що обмінювався, то він носив назву "око на око" ("голова на голову"), а якщо потрібно було збільшити вартість одного товару, то це вже був обмін з "додачею" (в основному додавалися гроші). Додача віддавалася або одразу при обміні, або з відкладенням на встановлений термін²⁸. Після проведення безпосереднього обміну випивався могорич (горілка) і учасники обмінної операції розходилися. До категорії торговців, які проводили обмін чи купівлю худоби відносилися баришники. Вони займалися переважно продажем коней. Під час організації угоди на коней баришниками частіше усього виступили цигани²⁹. Для циган збут коней на ярмарку був основним промислом. Особливо цигани полюбилися займатися обміном коней. Звідси і назва найпоширенішого циганського промислу – "менжування" кіньми. Коні, які виводилися циганами на продаж, не були гарних порід, тому що ніякий породистий кінь не переніс би усіх навантажень кочового способу життя. Це були "клячі", виснажені тривалими переходами, схудлі від нестачі корму³⁰. "Менджує, як циган кіньми", "Часто міняються тільки цигани" - говорив український народ³¹. Розмінюючись худобою, учасники обміну при двосторонній згоді, рознімали руки і виконували обмін вуздечками та налигачами³².

Безгрошовим способом міняли і гончарні вироби. Особливістю такого обміну було те, що сам посуд виступав одиницею виміру. Продаючи горщик, майстер брав за нього ту кількість сільськогосподарських продуктів (зерна, овочів, фруктів), яка вміщалася у горщик. Якщо продавалися вироби полив'яні, які вимагали більших затрат від майстра, то ця міра збільшувалася удвічі, а той й втричі. У Зінківському повіті Полтавської губернії обмін горщика на борошно відбувався таким чином: господиня насипала повний горщик борошна, а гончар зсипавши його у свій фартух, віддавав жінці виріб³³.

На ярмарках України другої половини XIX – початку XX ст. яскраво проявлялися народні звичаї та обряди, що проводилися ярмарчанами незалежно від їх входження у торгівельні відносини між собою. Оскільки проходження ярмарку залучало значну частину населення з навколишніх сіл та міст, ярмарок виступав важливою ланкою налагодження контакту між неодруженими хлопцями та дівчатам. Цьому сприяла ще й святкова атмосфера, яка панувала ярмарку. Спілкування молоді у ярмарковому вирі подій ставало простим та відкритим, що досить вдало впливало на зав'язку нового знайомства між молодими людьми. Тому молодіжне дозвілля набувало широкого розповсюдження і на ярмарку також.

Ярмарки виконували певною мірою функцію укладання шлюбних угод. Частими були випадки, коли на ярмарок спеціально приїжджали неодружені хлопці та дівчата, маючи на меті знайти собі пару. Вони привозили з собою ремісничі різноманітні вироби зроблені їх руками, що було демонстрацією їхнього уміння, рукоділля тощо. Цим самим вони мали можливість продемонструвати свою майстерність та здібності, що було визначальним при підборі пари для створення майбутньої сім'ї³⁴. Таким чином, ярмарок був надзвичайно зручним місцем для знайомства молоді. Адже за виробами, які вони демонстрували, можна було визначити такі риси їхнього характеру як охайність, вправність, працьовитість тощо.

У Подільській губернії у 90-х рр. XIX ст. відбувалися так звані "дівочі ярмарки". Це був звичай символічного продажу молодих дівчат, який відбувався у корчмі поблизу ярмарку. Під час великого посту туди сходилися усі молоді парубки і дівчата. Роль продавця виконував шинкар, а покупцями були хлопці, які по черзі "перекупували" усіх присутніх дівчат. Відданиця, яку обирав для себе хлопець, вважалася цілком приналежною до свого "пана", який і ставав часто її "справдішнім" чоловіком³⁵. У такий спосіб хлопець виражав свою симпатію до дівчини, що було простіше зробити через гру як форму молодіжного дозвілля.

Ще один давній звичай здійснення народних самосудів над злодіями, яких ловили "на гарячому" безпосередньо на ярмарку. Крадія вели на площу посеред ярмарку, або у віддалене від нього місце і прив'язували до найближчого дерева, а на шию вішали украдений ним предмет. У такому положенні він стояв протягом цілого дня, що засвідчувало загальний народний осуд його поведінки. Були й випадки, коли громада села згадувала, хто протягом року був не особливо розбірливим між своїм та чужим, і їх також виставляли на публічний сором на тому ж самому місці. Але відтоді, як на ярмарки почали приїжджати урядові особи, такі акти народного правосуддя визнавалися незаконними і підлягали переслідуванням³⁶.

Народний осуд до торговця, який був викритий в обмані при купівлі-продажі, виражався у звичаї зняття з нього шапки. Шапку кидали у натовп, супроводжуючи сміхом. Крик та гам приводив до сколихування усього базару. Шапка починала мандрувати м'ячем по базару. Господар шапки був згнєблений і він готовий був провалитися крізь землю. Таким чином, люди проганяли його з торгу і в подальшому не давали ходу до базару³⁷.

На ярмарку, окрім дотримання звичаїв, що ілюстрували особливості побуту українського народу, святкували і народні календарні свята. За відомостями М.Сумцова³⁸, який опирається на матеріали, опубліковані у київських газетах "Заря" (1884 р.) та "Киевлянин" (1889 р.), на місцевих базарах Києва в ніч з 1 на 2 вересня (14 вересня за н. с.) відбувалося святкування свята Семена, яке мало ще назву "Одруження свічки". Автор замітки пропонує історичне пояснення походження цього звичаю, витоки якого простежуються ще з часів литовського панування на українських землях. Литовським воєводою, який турбувався про пожежну безпеку Києва, була видана постанова, згідно якої жителі не мали права ввечері вдома запалювати вогонь. Інакше, винний повинен був заплатити досить великий штраф. З приходом до влади польського короля Сигізмунда I, штрафові санкції були відмінені і кияни отримали привілеї: купцям та ремісникам дозволялося запалювати вогонь у своїх будинках. На честь такої події було влаштоване свято, у якому брали участь усі сусіди, які не належали до стану торговців чи ремісників і які були позбавлені права запалювати ввечері "світло". Святкування свята "Одруження свічки" розпочиналося з того, що на розчищеній площі в будь-якій частині базару розміщували "гілце-дерево", гілки якого були прикрашені яскравими стрічками, яблуками та різними солодощами. Також на ньому запалювали маленькі свічки. Ввечері навколо рядженого дерева збиралися базарні торговці і, після частування один одного горілкою, починали зтягувати веселих та сумних пісень, залежно від загального настрою. Автор описує й інший

варіант святкування Семена на київських базарах. Для цього, заздалегідь заготовлену ялинку завішували різними фруктами та городніми плодами. Кавуни та дині займали серед них перше місце, вони прикріплювалися до вершини її стовбура. До гілок підвішували яблука, груші, сливи, а між ними – різнокольорові папірці. На деяких базарах, як зазначає автор, з ганчірок і сіна торговці виготовляли ще й опудало. З настанням ночі, коли торгівля закінчувалася, усі торговці та торговки, які продавали фрукти та овочі, сходилися разом і розпочинали бенкетувати. На святковій трапезі були різні напої та харчі. Навколо ялинки (а також навколо опудала) водили хороводи, танцювали і співали пісні. Так проводили усю ніч, і майже ніхто з торговців не ночував дома. І лише, коли починало світати, бенкет на честь Семена закінчувався. Таким чином, стає зрозумілим, що ярмарок не перешкоджав проведенню обрядових деяких дій до календарних свят.

У Лубенському повіті Полтавської губернії на щорічному літньому ярмарку відбувалося гуляння, яке описали А.Лоначевський та О.Левицький. Більшість відвідувачів ярмарку ввечері, після його закінчення, розташовувалися на схилах гір, які оточували ярмаркову площу. Розміщувалися групами від 5 до 20 чоловік, при чому чоловіки групувалися окремо від жінок. Кожна група вибирала собі місце переважно під деревом. Коли починало сутеніти, люди починали запалювати маленькі воскові свічки на деревах, на вбитих у землю палицях, на кущах, на возах, на рогах волів, корів та баранів. Таким чином, навколо місця, де розміщувався ярмарок, було запалено до тисячі свічок, які іскрилися як маленькі зірочки. Разом з цією незвичайною ілюмінацією, починалася ще більш незвичайна "опера": тисячі людей, які приїхали на ярмарок, брали участь у дійстві, яке об'єднувало безліч хорів. Кожна група співала незалежно від інших, і в загальному виходив особливий спів. Час від часу, якби на зустріч співу, який лунав зверху до низу, доносився дзвін від коси, по якій вдаряли селяни, що сиділи біля возів. Деякі учасники ярмарку починали розходитися по домівках, інші розташовувалися біля возів чи під деревами. Поступово спів стихав і за північ вже не було чути жодного звуку³⁹.

Окремо варто зазначити, що ярмаркова діяльність не порушувала усталений порядок виконання календарно-обрядових дій, якими передбачалося те чи інше свято, наприклад виконання петрівок під час ярмарку "на десятую п'ятницю після Пасхи". З цієї точки зору особливо цінним є дослідження О.Левицького⁴⁰, який акцентував свою увагу на тому, що спів хорів, на які розділялися учасники ярмарку, поступово наповнювався переважаючими мотивами "петрівчаних пісень" чи "петрівок" у виконанні жіночих груп голосів. В одній із таких пісень йдеться про любовні переживання дівчини:

Мала нічка петрівочка,
Не виспалася наша дівочка.
Всю ніч не спала, та біль білила,
Та до теї белі говорила:
Бель – же моя, беле, тонка, біла!
Як піду я за милого,
То я тебе, беле, шануватиму,
У нову скриню замикатиму...⁴¹

А інша група дівчат часто повторювала приспів, "Біла березонька – парубки, червона калинонька – дівоньки", який дає підстави допустити, що у петрівчаних піснях, виконуваних дівчатами на ярмарках, одним із домінуючих мотивів був мотив кохання.

Отже, провівши дослідження особливостей звичаєвої та обрядової сторони ярмаркової діяльності, можна констатувати, що торгівля на ярмарку проходила при виконанні спеціальних звичаїв. Їх проведення включало такі обов'язкові елементи як рукобиття, молитва та могорич. При купівлі-продажі худоби ці елементи значно розширювалися: до них додавалися особливі обрядові моменти передачі тварини. Звичаї при обміні товарами (в тому числі і худобою) на ярмарку були багато у чому схожими зі звичаями купівлі-продажу. Поряд з цим, ярмарок, як загально українське традиційне явище, поставав місцем відображення народних звичаїв, які не були пов'язані з процесом торгівлі. До них відносились молодіжні заваби, що приурочувалися до певних календарних свят та звичаї соціально-побутового характеру. Проведене автором

дослідження є лише початком для подальшого більш поглибленого вивчення питання ярмаркових звичаїв у другій половині XIX – на початку XX століття.

- ¹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869. – 56 с.
- ² Лоначевський А. "Криниця" // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – 1874. – Т. II. – С. 133 – 134.
- ³ Левицький О. Необыкновенная ярмарка // Киевская старина (далі – КС). – 1883. – №9 – 10. – С. 308 – 309.
- ⁴ Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1890. – №2. – С. 324 – 325; Сумцов М. Женильба свечки // КС. – 1890. – Т. 30. – №7 – 9. – С. 72 – 75.
- ⁵ Калашникова Г., Калашникова А. с. Никольское // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографического края. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. 287 – 288.
- ⁶ Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина // КС. – 1903. – Т. 82. – №7 – 9. – С. 1 – 51.
- ⁷ Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.
- ⁸ Іванівська О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: Навч. посібник. – К., 2002. – 263 с.
- ⁹ Калашникова Г., Калашникова А. Вказ. праця. – С. 287 – 288; Милорадович В. Вказ. праця. – С. 5 – 6; 16 – 17; 47; Данильченко Н. Вказ. праця. – С. 6; Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1890. – №2. – С. 324 – 325; Материалы по обычному праву // Харьковский сборник. Под редакцией В.Иванова. – Харьков, 1898. – Вып. 12. – С. 4 – 195; Іванівська О. Вказ. праця. – С. 86.
- ¹⁰ Там само. – С. 88 – 89.
- ¹¹ Сумцов Н. Вказ. праця. – С. 325.
- ¹² Проишествие на ярмарке. Рассказ крамаря Гордія Остаповича Турика // Институт рукопису Центральної наукової бібліотеки України ім. В.Вернадського (Далі – ІР НБУВ). – Ф. XXXVI. – Спр. 143. – Арк. 40.
- ¹³ Василенко В. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистическо-экономический очерк. – Полтава, 1889. – С. 32.
- ¹⁴ Іванівська О. Вказ. праця. – С. 163.
- ¹⁵ Народні оповідання записані в Звенигородському районі с. Терещенкова // ІР НБУВ. – Ф. XXXVI. – Спр. 143. – Арк. 40.
- ¹⁶ Зуев В. Подорожные записки Василия Зуева с Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. – СПб., 1787; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – С. 178 – 179.
- ¹⁷ Симашкевич М. Историко-этнографический очерк Подолии. Быт древнейших обитателей Подолии, преимущественно славян // Подольские епархиальные ведомости. – 1876. – №5. – С. 6.
- ¹⁸ Сумцов Н. Культурные переживания /Продолжительность разговоров до совершения торговых сделок. – К., 1890. – С. 52.
- ¹⁹ Шаровкин И. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Харьков, 1896. – С. 24 – 25.
- ²⁰ Материалы по обычному праву // Харьковский сборник. Под редакцией В.Иванова. – Харьков, 1898. – Вып. 12. – С. 24.
- ²¹ Милорадович В. Сільський ярмарок в Лубенщині (з сільського життя) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1909. – Том. XVIII. – С. 412.
- ²² Сарбей В. Історія України (XIX – початок XX ст.). – К., 1996. – С. 111; Литвин В., Мордвінцев В., Слісаренко А. Історія України: Навч. посіб. – К., 2002. – С. 343 – 344.
- ²³ Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии... – С. 6.
- ²⁴ Материалы по обычному праву... – С. 24.
- ²⁵ Пазяк М. Прислів'я та приказки. – Кн. 3: Взаємини між людьми. – К., 1991. – С. 121.
- ²⁶ Українські прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упоряд. Й.Багмут, В.Бобкова, А.Багмут. – К., 1963 – С. 306 – 307; Пазяк М. Прислів'я та приказки. – Кн. 3: Взаємини між людьми. – К., 1991. – С. 122; Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.Дмитренка. – К., 1999. – С. 146 – 147; Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича та ін. / М.Номис (уклад.); М.М.Пазяк (упоряд., примітки, вступ. ст.). – К., 2003. – С. 218.

- ²⁷ Записи народних оповідань. 11 жовтня 1911р. // ІР НБУВ. – Ф. ХХХVI. – Спр.697. – Арк.1.
- ²⁸ Шаровкин И. Юридические обычаи крестьян... – С.24 – 25; Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы исследования собранные д.чл. П.П.Чубинским. – СПб, 1872. – Т.6.– С.61.
- ²⁹ Шаровкин И. Вказ. праця. – С.24 – 25.
- ³⁰ Плохинский М. Цыгане старой Малороссии (По архивным документам) // Этнографическое обозрение. – 1890. – №2. – С.105; Баранников О. Українські цигани // Народознавчі зошити. – 2005. – №3 – 4. – С.280 – 281.
- ³¹ Народні прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.Дмитренка. – К., 1999. – С.147; Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича та ін. / М.Номис (уклад.); М.М.Пазяк (упоряд., примітки, вступ. ст.). – К., 2003. – С.218.
- ³² Шаровкин И. Вказ. праця. – С.24 – 25.
- ³³ Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993.– С.125 – 126.
- ³⁴ Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Л.Артюх, В.Балушок, З.Болтарович та ін. – К.,1994. –С.168.
- ³⁵ Кузеля З. Ярмарки та дівчата: (Причинок до укр. етнології). – Львів, 1914. – С.321 – 332.
- ³⁶ Левицький О. Необыкновенная ярмарка // КС. – 1883. – № 9 – 10. – С.308 – 309.
- ³⁷ Выписки из печатных источников XIX века о народных обычаях и уголовном праве.70-е года XIX века // ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.324. – Арк.57 зв – 58.
- ³⁸ Сумцов Н. Женитьба свечки // КС. – 1890. – Т.30. – №7 – 9. – С.72 – 75; Шейн П. Женитьба свечки в Киевском уезде // Этнографическое обозрение. – 1898. – №1 – 4. – С.159 – 160.
- ³⁹ Лоначевський А. "Криниця" // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – 1874. – Т.II. – С.133 – 134; Левицький О. Вказ. праця. – С.303 – 304.
- ⁴⁰ Левицький О. Вказ. праця. – С.303 – 305.
- ⁴¹ Там само. – С.305.

В статье рассматриваются народные обычаи и развлекательные действия, что происходили на ярмарках Украины во второй половине XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: обычаи, развлечения, ярмарка, торговая деятельность, купля-продажа, обмен.

The article deals with folk consuetude and ceremonies which were conducted on the fairs of Ukraine in the second half of XIX century – beginning of XX century.

Key words: consuetude, ceremonies, fair, auction activity, purchase-sale, exchange.